

Symbooldidactiek als rijke en uitdagende leeromgeving

Achtergronden bij vier studiemiddagen

Inleiding

Op vier plaatsen - Rotterdam, Leeuwarden, Deventer en Utrecht - kwamen in maart en april 2009 leerkrachten GVO bijeen voor een studiemiddag rond het thema 'Symboliseren in de godsdienstles'.

Het programma bestond uit:

Inleiding 'Symboliseren in de godsdienstles' door Henk Kuindersma

Workshop 1 'Werken met symboolthema's in de godsdienstles'
door Pieter Witteveen en Jantine Peters

Workshop 2 De symboliek van Pinksteren en de mogelijkheden voor de godsdienstles
door Albert Weemstra en Anneke van Wijngaarden

In deze bijdrage wil ik voor de deelnemers van de studiemiddagen en andere geïnteresseerden achtergronden geven van de powerpoint presentatie, die ik in mijn inleiding verzorgde. Deze presentatie is eveneens op deze website te vinden.

Symbooldidactiek als praktijkvernieuwing

Godsdienstles was in het (recente) verleden een gebeuren van stilzitten, luisteren en navolgen. En die praktijk bestaat in bepaalde mate nog steeds, zo is uit stageverslagen van pabo-studenten te lezen.

Maar deze praktijk past absoluut niet in de schoolmodellen van nu. Daarin gaat het om het creëren van een rijke leeromgeving, die kinderen uitdaagt tot doen en denken en zich daardoor, begeleid door leerkracht en in dialoog met groepsgenoten zich te ontwikkelen.

Onder een rijke, uitdagende leeromgeving verstaan we op het leerthema en leerdoel(en) afgestemde keuze en organisatie van aansprekende leerinhouden, leermaterialen en werkvormen, die kinderen op aanzetten tot meedoen, initiatief en (gezamenlijke) activiteit.

In het godsdienstonderwijs zijn reeds jarenlang vernieuwende krachten werkzaam, die een godsdienstonderwijs beogen, dat duidelijk trekken vertoont van de beoogde rijke en uitdagende leeromgeving.

Symbooldidactiek is een van de meest uitgewerkte, samenhangende resultaten.

Symbooldidactiek heeft twee hoofdkenmerken:

- Aandacht voor de eigen activiteit van kinderen
- Aandacht voor godsdienstige taal

Gedurende de afgelopen vijftien à twintig jaar is het concept symbooldidactiek met name in Duitsland als zelfstandige aanpak ontwikkeld.

In de lespraktijk in Nederland is symboliseren nauwelijks een specifieke aangelegenheid (1), maar een integratief onderdeel van een allerlei vormen van aanpak: bijbeldidactiek, thematisch godsdienstonderwijs, ervaringsgerichte aanpak, levensbeschouwelijke vorming, onderwijs in geestelijke stromingen, etc.

In al deze vormen worden symbolen als vuur, herder, zon in het lesproces bewust en beleefbaar gemaakt en wordt in goed gesprek met de kinderen gezocht waar het symbool naar verwijst en wat het zou kunnen betekenen.

Dit komt veruit het meeste voor. En de principes van symbooldidactiek hebben leveren voor deze omgang met symbolen tot vandaag inspiratie voor een adequate aanpak.

Maar naast de integratieve aandacht voor symboliseren in allerlei min of meer bewust toegepaste concepten is het heel mogelijk om periodiek en specifiek vanuit symboolthema's als water, licht, koning godsdienstlessen in te richten en daar gaat het in symbooldidactiek vooral om. In dit artikel willen we zo helder mogelijk nagaan hoe dat werkt en vooral ook wat er 'achter zit'.

Het begint bij de kinderen

In symbooldidactiek ligt het begin altijd bij de kinderen, bij het inzicht in hun wereld. In die wereld spelen thema's van godsdienst en geloof een verminderde rol. De vanzelfsprekendheid van een christelijke traditie, die het leven begeleidde is bijvoorbeeld in ons land voorbij.

Maar veel mensen, onder wie veel ouders, zijn ondanks deze secularisatie van mening dat de gelovige levenswijze, die (onder andere) in de christelijke traditie tot uitdrukking komt, het kennismaken waard is. Waarbij het aan het kind zelf is om vroeg of laat bij een eventuele keuze voor een levensbeschouwing het aan hun kind zelf is om het aanbod van de christelijke traditie, ervarend en denkend, mee te wegen.

Didactisch stelt de beginsituatie van een verminderde kennis en betrokkenheid op de wereld van godsdienst en geloven leerkrachten wel voor problemen. Waar moet de ingang worden gevonden tot de godsdienstige traditie(s) en tot processen van kennismaking en oriëntatie? Hoe kan er een verbinding, een zo natuurlijke mogelijke brug tot stand komen tussen de wereld van de kinderen en de wereld van godsdienst(en). En het didactische proces als zodanig dient op grond van de intentie, respect voor de eigenheid van het kind, als vanzelfsprekend een open einde te hebben. Juist met deze punten wil symbooldidactiek rekenen. Want via de symbolen als 'weg' en 'huis' kan de relatie tot stand worden gebracht tussen de ervaring van de kinderen en godsdienstige traditie(s). Verder laten symbolen, naast gemeenschappelijke betekenissen, ruimte voor eigen interpretaties, belevingen en verstaan en interreligieuze ontmoeting.

Symbolen als scharnieren

In symbooldidactiek zijn, hoe kan het anders, symbolen de scharnieren waar alles om draait. Welke symbolen? In de eerste plaats zogenaamde oersymbolen, vaak zijn dat natuursymbolen. Dit zijn symbolen van alle tijden en plaatsen: weg, huis, tuin, licht, water, zon, ster, berg, boom, woestijn, steen, vuur, brood, vogel, bloem, wolk, etc. Het zijn concrete, zichtbare verschijningen die een uiterst belangrijke rol spelen in het leven van mensen. Zonder deze symbolen zou het leven onvoorstelbaar zijn. In de Bijbel komen al deze symbolen voor. Daarnaast kennen we lichaamssymbolen als hand, voet, oog, oor en hart en familiale symbolen als vader, moeder, broer en zus en een scala van symbolen als anker, kruis, deur, schip, mantel, staf, melk en honing, korenaar, kleuren... te veel om op te noemen.

Symbooldidactiek in praktijk

Onderwijs maken met symbolen kent drie hoofdfacetten:

1. *Symbolen beleefbaar maken*

Ieder symboolthema begint met 'het beleefbaar' maken van het symbool. Kinderen hebben dan wel kennis van de verschijning, van de uitdrukkingmogelijkheden en uitdrukkingkracht zijn ze zich niet bewust. Evenmin als bij volwassenen dringt niet optimaal tot hen door hoe krachtige symbolen menselijke ervaringen als verbondenheid, liefde, angst, verwachting tot uitdrukking kunnen brengen. Deze ervaringen moeten op de overkill aan indrukken afkomstig van media, reclames en een veelheid van activiteiten herwonnen worden. Dit kan alleen door symbolische vorming, concentratie, versterking van de zintuiglijke waarneming, beleving en verdieping. Hoe wordt dat gedaan met een thema als bijvoorbeeld 'weg'? Er wordt vanuit de belevingswereld van de kinderen begonnen. Dat gebeurt met beeld- of fototaal, een ervaringsverhaal, een sprookje of een jeugdboek, met spel of drama om de beleving van 'weg' op te roepen. Hierbij wordt onder andere op functionele en speelse wijze gebruik gemaakt van de stilte- of concentratieoefeningen uit de schoolpedagogiek van Montessori. Uit verslagen blijkt dat kinderen deze 'concentratie- of stiltemomenten' als een verademing ervaren. In een dergelijke aanpak wordt de aandacht geheel gericht op het zien van een beeld of het beluisteren van een verhaal of gedicht. Vervolgens mogen kinderen zelf op allerlei wijzen hun ervaringen met 'weg' en 'wegen' tot uitdrukking brengen in gesprek, vrije tekst, in beeldende expressie. De bedoeling van dit alles is dat 'weg', niet zo maar een begrip is, maar existentiële en inhoudelijke vulling krijgt, waardoor kinderen ook zelf tot associaties komen. In dit proces worden ze zich bewust van de weg van huis naar school, van mooie natuurwegen en gevaarlijke verkeerswegen, van rechte wegen en dwaalwegen, van bergwegen en woestijnwegen. Ook kan duidelijk worden wat het voor mensen betekent om huis en familie te verlaten en op weg te gaan naar een nieuwe toekomst. Steeds gaat het om de vraag:

hoe beleven ze zelf en hoe beleven mensen in hun directe werkelijkheid, in verhalen, prentenboeken, video-films 'de wegen' die ze gaan.

2. *Verbinden en het proces van symboliseren aangaan*

Even menselijk als in de eigen werkelijkheid spelen al deze ervaringen in bijbelse verhalen, verhalen uit de christelijke traditie en andere geloofstradities. Om duidelijk te maken dat ook in deze verhalen de ervaringen van alle tijden en plaatsen weerspiegelen, worden steeds weer parallellen getrokken met wat in de voorafgaande, introducerende, 'ervaringslessen' is opgedaan. Voortdurend wordt daarbij een beroep gedaan op verbeelding. 'Het moet je maar gebeuren. Je hoort een stem, die zegt: 'Abraham, pak alles bij elkaar en ga op weg...'. Bij dit alles zal er naast alle menselijkheid, voorstelbaarheid, beleving en concretisering de focus van bijbelverhalen, -teksten en -beelden de ondervinding van de personen meeklinken, dat er Een is die meetrekt. Iemand die door de gelovigen God wordt genoemd en zich heeft laten kennen in de wereld van deze mensen. Zonder vergelijkingen (metaforen) is deze God door mensen niet aan te duiden: die God heeft in de beleving van gelovigen iets van de zon, van het licht, van een vogel, een adelaar etc. En hier geldt weer hetzelfde: zonder een zekere bewustwording van de ervaringen, de beleving, de gedachte van wat de zon is en doet, is een dergelijke metafoor onvoorstelbaar.

3. *Betekenisgeving*

In symbooldidactiek gaat het niet alleen om het present stellen van menselijke ervaring door middel van symboolverhalen, -beelden, -teksten, -liederen en -handelingen. Kinderen moeten voortdurend de kans krijgen om verstandelijk te reageren op wat ze zien en wat ze horen. 'Is het mogelijk dat iemand een stem hoort, die hem vraagt op weg te gaan?' Via gesprekken, godsdienstige gesprekken met kinderen of theologiseren met kinderen genoemd, wordt over dergelijke vragen samen nagedacht en naar antwoorden gezocht. Elke bijdrage wordt daarbij gewaardeerd. Niemand wordt uitgelachen. Eenduidige antwoorden en strakke conclusies kennen de godsdienstige gesprekken met kinderen niet. Wel gedachten die jezelf en anderen verder kunnen helpen om meer van het leven en daarmee van mensen te leren verstaan. Godsdienstige gesprekken met kinderen of theologiseren met kinderen is geïnspireerd door de methode filosoferen met kinderen, die momenteel in het basisonderwijs veel aandacht krijgt. Theologiseren met kinderen wil echter naast rationele waarheid ook 'ervaringswaarheid' als oriëntatie waarderen.

De functie van symbolen

In de symbooldidactiek wordt optimaal gebruik gemaakt van de inzichten en praktijkervaringen op het gebied van 'de werking' of 'functies' van symbolen.

De voornaamste functies voor de didactiek zijn:

- De oproepende of evocerende functie van symbolen, die verbeelding en fantasie en daarmee innerlijke betrokkenheid bewerkstelligt.
- De ontsluitende functie, die de toegang vrijmaakt tot bijvoorbeeld een cluster bijbelverhalen; bijvoorbeeld het symbool 'tuin' tot de scheppingsverhalen.
- De brug- of bemiddelingsfunctie van symbolen waardoor de wereld van het kind in verbinding kan komen met de wereld van de verhalen van godsdienst en geloof.

Het belang van symbooldidactiek

Waarom wordt symbooldidactiek van belang gevonden en gewaardeerd? In de eerste plaats omdat deze didactiek in de praktijk werkt. De gevarieerde aanpak met veel activiteiten roept zowel bij de kinderen als bij de leerkrachten betrokkenheid bij de inhoud op, maakt creativiteit wakker om 'symbolen' uit de eigen omgeving (attributen, teksten en beelden) in te zetten in de lessen en daagt uit om na te denken over zin en betekenis.

In de tweede plaats, omdat de aanpak aansluit bij het nieuwe verstaan van godsdienstige tradities als samenstel van ervaringen van mensen met God, uitgedrukt in de dichtertelijke, verwijzende taal van symbolen, verhalen, liederen, beelden en gedichten. Een open, dynamisch verstaan, die voor velen een bevrijdend afscheid betekent van de bewijzende taal van de leerstellige redeneringen.

Ten slotte, en dat is op z'n minst even belangrijk, omdat de symbooldidactische aanpak aansluit bij de hedendaagse godsdienstpedagogische inzichten. Met name bij het inzicht dat kinderen met hun eigen lichamelijke, verbeeldende, existentiële en rationele mogelijkheden zelf de ruimte moeten krijgen om een levensbeschouwelijke traditie te verkennen en te waarderen.

Samenvattende hoofdkenmerken

Wat is symbooldidactiek? Het kan niet genoeg gezegd worden, want vaak blijken er misverstanden. Symbooldidactiek bestaat niet uit lessen over godsdienstige symbolen als brood, water, lam, wijn; ook al zijn kennis- en betekenisverwerving mede doelstellingen. Symbooldidactiek is een totaalaanpak, die zwijgen en handelen, vertellen en spelen, arbeiden en vieren, tekst, beeld en muziek omvat, alsmede de reflectieve betekenisgeving daarvan in de vorm van het voeren van godsdienstige gesprekken.

Als ondersteuning bij het ontwerpen van lessen geven we hierbij de volgende hoofdkenmerken:

Symbooldidactiek vereist een adequate, rijke en uitdagende leeromgeving.

De kinderen moeten in een dergelijke omgeving bijvoorbeeld symbolen van licht aan den lijve kunnen ervaren.

Symbooldidactiek leidt van een concreet, eerste verstaan van symbolen naar een tweede verstaan van symbolen.

Via intuïtieve ontmoeting gevolgd door een rationele verwerking kunnen kinderen al jong komen tot een nieuw, dieper verstaan van de poëtische symbooltaal als verwijzende taal. Bijvoorbeeld dat maaltijd houden veel meer is dan voedsel tot je nemen.

Symbooldidactiek houdt maatschappelijke betrokkenheid in.

Symbolen als tuin en huis stellen als vanzelfsprekend de kwaliteit van het leven aan de orde. Iedereen is op het vraagstuk van levenskwaliteit betrokken.

Symbooldidactiek vereist sensibiliserend onderwijs.

Alle zintuigen (ogen, oren, ruik- en tastzin) worden in de symbooldidactiek ingeschakeld alsmede de lichamelijke in z'n geheel in spel, drama en dans.

Symbooldidactiek impliceert interreligieuze dialoog.

De school is deel van de multi-religieuze samenleving. De interreligieuze dialoog is daarin een vanzelfsprekendheid.

Deze hoofdkenmerken komen uiteraard niet steeds, laat staan gelijktijdig, in de lessen aan de orde. Wel is van groot belang om als lesgever voor ogen te houden dat er in de lessen iets te horen, te zien, te ervaren, te doen, te kennen en te denken moet zijn.

Bronnen en lesmateriaal

In de Nederlandse situatie is in de loop der jaren hoe langer hoe meer aandacht voor symboliseren in de lijn van symbooldidactiek. In het bronnen- en lesmateriaal van SGO te Hoewelaken, de methode *Trefwoord*, zijn vanaf het begin symbooldidactische principes toegepast.

In *Het verhaal centraal* (Kwintessens, Amersfoort), specifiek ontwikkeld voor het godsdienst-onderwijs in het openbaar onderwijs en dat in vernieuwde vorm is uitgegeven, is veel interesse voor symboliseren.

Ook in bronnenmateriaal *Kind op maandag* (NZV, Amersfoort), *Hemel en Aarde* (Kwintessens, Amersfoort), *Hellig Hart* (Fontys Hengelo) vinden we aandacht voor symboliseren en ideeën uit de symbooldidactiek.

Al dit bronnenmateriaal geeft vele mogelijkheden om ook voor de godsdienstles een rijke en uitdagende leeromgeving in richten en te symboliseren.

Twee keer werd de jaarlijkse scriptieprijs godsdienstonderwijs in de basisschool toegekend aan de opzet en uitvoering van symbooldidactische thematieken.

Zie:

www.besturenraad.nl/pdf/sbm-februari-2005.pdf

www.besturenraad.nl/pdf/eensymbolischkoninkrijk.pdf

Rond het jaar 2000 is geïnspireerd door filosofen met kinderen de beweging van 'theologiseren met kinderen' tot ontwikkeling gekomen. Bij beide, filosofen en theologiseren, gaat het om een de eigen activiteit van betekenisgeving van de kinderen. Ik schreef daarover op verschillende plaatsen. Voor de doelgroep leerkrachten godsdienst het meest uitgebreid met praktische

voorbeelden in Johan Valstar en Henk Kuindersma, *Verwonderen en Ontdekken*, NZV-uitgevers, Amersfoort 2008.

Dr. Henk Kuindersma is werkzaam aan de Protestantse Theologische Universiteit (locatie Kampen). Hij promoveerde aan de Rijksuniversiteit in Groningen op het proefschrift *Godsdienstige communicatie met kinderen door symbooltaal*. Kok, Kampen 1998 (nog verkrijgbaar via de verzendboekhandel BOL (tweede hands)).